МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАРИ ТИЗИМИДА ТУРЛИ ДИНИЙ ТАЪЛИМОТЛАР СИНТЕЗИ•

Маҳмудова Гули Тилабовна
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, "Фалсафа ва мантиқ" кафедраси, фалсафа фанлари доктори, профессор

Аннотация: *Мақолада Марказий Осиё халқлари диний тафаккурини шаклланишида катта аҳамият касб этган зардуштийлик, зурвонийлик, ҳинд муқаддас китоблари – Ведалар, Митра-Меҳр худоси ва қатор диний таълимотларнинг умумий ва алоҳида жиҳатлари қиёсий ўрганилган.*

Калит сўзлар: *зардуштийлик, зурвонийлик, митраизм, Ведалар, Аҳура Мазда.*

Марказий Осиё халқлари тарихида шаклланган диний қадриятлар тизими мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида, турли ғоя ва таълимотлар қурамасидан ташкил топган. Шу боис айнан шу минтақада шаклланган ва қарор топган диний таълимотларга нисбатан "дуализм" тушунчасини кенг ишлатадилар. Дуализм Марказий Осиё ва Эронда тарқалган турли диний оқимларга хос бўлиб, унинг асосий ҳолатлари Авестанинг Ҳотларида акс этган, яъни икки бошланғич асос бўлмиш эзгу Руҳ ва ёвуз Руҳ мавжудлиги эътироф этилади. Келиб чиқиш ва шаклланиш жараёнлари, борлиқнинг ўзи, унинг йўқликка айланиши турли оқимларда турлича тушунилган бўлса-да, ёвуз бошланғич асос ҳақидаги тасаввур барчасида мавжуд. Айнан ёвуз бошланғич асоснинг мавжудлиги борлиқнинг иккига бўлиниши, моддий оламнинг яратилиши, унда содир бўлаётган ўзгаришлар, унинг йўқликка ўтиб боришига туртки бўлади.

Марказий Осиё ва Эрон ҳудудларида қадимги даврда Зардуштийлик билан бир вақтда, илмий адабиётда зурвонийлик деб ном олган, яна бир диний оқим тарқалган. Унинг бош ҳудоси Зурвон.

М.Н. Вольфнинг маълумотига кўра, баъзи археологик маълумотлар зурвонийлик э.а. V асрдан ҳам илгари пайдо бўлганлигини тасдиқласа, насроний арман ва сурiялик муаллифларнинг асарларида учрайдиган тўлиқ бўлмаган (фрагментар) маълумотлар милоддан кейинги даврга тегишлидир.

Ушбу муаллифнинг фикрига кўра, зурвонийлик – шартли равишда Эрон фалсафасига тегишли бўлган зурвонийлик материализми (араб манбаларида "дахрийлар") ва монийлик таълимотига асос бўлиб хизмат қилган. Бунга кўра, зурвонийликнинг равнақ топиши анча кейинги даврларга, яъни Сосонийлар сулоласи ҳукмронлиги даври, эрамизнинг III асрига тўғри келади.

• Мақола ЎзМУ қошидаги А-ОТ-2021-11 "Ўзбек халқи диний ва миллий қадриятлари комплексининг электрон-трансдициплинар платформасини яратиш" номли инновацион лойиҳа доирасида тайёрланган.

Зурвонийликни белгиловчи жиҳатларга қуйидагилар киради: 1) Аҳура Мазда ва Ахриманларнинг вақт худоси Зурвондан келиб чиқиши; 2) Зурвоннинг эгизакларга нисбатан бир хил, холисона муносабатда эканлиги; 3) эгизакларнинг куч-қудрат ва билимдонликда тенглиги; 4) Ахриман ақл ва куч-қудратга эгалиги сабабли унга бир неча минг йил оламнинг ҳукмдори бўлишига ижозат берилган 5) вақт ва тақдир ҳукмининг қатъийлиги; 6) инсоннинг эзгулик ёки ёвузлик томонини танлаш воситасида ўз тақдирини ҳал қилишининг беҳудалиги [1.13]. Булардан кўриниб турибдики, зурвонийлик Зардуштийлик таълимотига бутунлай қарама-қарши туради.

Шундай қилиб, зурвонийлик таълимоти асосида ҳам архаик, қадимги халқлар ўртасида тарқалган эгизаклар ҳақидаги афсона ётади. Бу афсонага кўра, худо томонидан яратилган эгизак ака-укалар қориндаёқ бир-бирига душман бўлади. Улардан бири барча яхши ва фойдали нарсалар билан, иккинчиси барча турдаги ёвузлик ва ёмон нарсалар билан боғлиқ бўлади. Ака-укалар ўртасида низо чиққандан сўнг, ёвузлик тимсоли бўлгани осмонга чиқиб кетади. Зурвонийликда бу афсона қуйидагича берилган: Зурвон ўғил – Яратувчи-худо туғишга қарор қилади ва буни амалга ошириш мақсадида тақдирга қурбонлик қилади. Ўғил туғилавермагандан кейин, қурбонликдан фойда бўлмади, деб шубҳа қилади. Бу шубҳасидан унинг ичида Аҳура Мазда билан бирга Ахриман вужудга келади. Зурвон олам устидан ҳукмронликни биринчи туғилган болага, мўлжали бўйича Аҳура Маздага беришни қарор қилади. Аксига олиб, “Тақдирга тан бермасдан”, биринчи бўлиб Ахриман туғилади. Зурвон сўзининг устидан чиқиб, Ахриманга тўққиз минг йил олам устидан ҳукмронлик қилишни марҳамат қилади, ундан сўнг у йўқ бўлиб кетиб, ўрнига Аҳура Мазда келади. Лекин зурвонийлик таълимотига кўра, Зурвон ўтмишда ҳам, ҳозирда ва келажакда ҳам абадий бош илоҳа бўлиб қолади [2.117-118].

Марказий Осиё ва Эрон ҳудудларида тарқалган динлар таркибида Митра-Меҳр худосига ибодат қилиш кенг тарқалган. Митра-Меҳр – ваъда (қасам), аҳд худоси бўлиб, хинд “Веда”ларида унга тўғри келадиган худолар учрайди. Зардушт таълимотида Митра-Меҳрга сиғиниш, бошқа худоларга сиғиниш сингари, рад қилинган. Эллинистик даврда Қадимги Юнонда ҳам Митра-худосига сиғиниш тарқалган, лекин тадқиқотчилар уни бутунлай бошқа илоҳ деб таъкидлайдилар. Авестанинг ўзида ушбу илоҳга Яснанинг 10-Ҳоти ҳамда Авестанинг энг қадимги бўлимларидан ҳисобланган “Меҳр яшт”лар бағишланган.

Митра аҳдлашув ва меҳр ҳомийси саналади. Шу маънода у ўзини икки дўст орасида йигирма, маслакдошлар орасида ўттиз, хизматдошлар орасида қирқ, эр ва хотин орасида эллик, икки ўқувчи орасида олтмиш, устоз ва шогирд орасида етмиш, қайнота ва куёв орасида саксон, икки ака-ука орасида тўқсон, фарзанд ва ўғил орасида юз, икки халқ орасида минг, инсон *Маздаясна* дини билан қалбини боғлаганда ўн минг маротаба ўзини намоён қилади (*Yt.* 10:116-17). Митра барча ёвузликларга қарши кураш олиб боради. Хусусан, *Ангра Маиню*, *Аешма, Бушяста ва*

Вареня ундан қочади (*Yt.* 10:134). Ақидавий томондан Митрага ибодат қилиш олий худо – *Аҳура Мазда*га ибодат қилишга тенглаштирилган (*Yt.* 10:1) [3.306].

Жангчи Митра тавфиқли, ўз аҳдига собит кимсалар томонида туриб, қавлига хиёнат қилган ёлғончи ва субутсиз кимсаларга қарши аёвсиз кураш олиб борди. Шунингдек, Митра одамлар ўртасидан ҳакам-илоҳ (марҳумлар руҳи устидан ҳам) ва Офтоб сайёраси илоҳи сифатида Қуёшни самовий сафарида кузатувчидир. Айрим Шарқ халқлари эътиқодида Митрага топиниш айни Қуёшнинг ўзига сиғиниш тусини олди ва Меҳр, Мира (Митра сўзининг қадимий шакллари) сўзлари "қуёш" маъносини англата бошланди. Яна бир жиҳат, Митра зардуштийликда осмон илоҳи. Қудратли ҳукмдор, гўзал нотиқ, қомати тик, бўйдор, осмоний билимдон, худо сўзини қалбига жойлаган, қудратли, жанговар, савобдор ва қодир, дея таърифланади. Битим хоинларининг бошларини янчади. Ҳақ йўлидаги юртни улуғликка элтади. Имонли мамлакатни улкан зафарларга йўллайди. Аҳдида турмас юртларни юзини бахтдан тескари қилади, эришган зафарларини тўздиради ва ҳ.к. Аҳура-Мазда яратган эзгу борлиқнинг ҳимоячиси, худо олдида имонли инсоннинг аҳду паймони ижроси устидан нозир [3.306].

Митрага сиғиниш Шарқ халқлари эътиқоди доирасидан чиқиб, олис жуғрофий минтақаларга ёйилди. Жумладан, рим легионларининг сирли эътиқоди – митраизмга асос солди. Митраизм, ўз навбатида бутун Оврупога тарқалди ва илк христианлик (насоро дини) билан рақобатга кирди" [3.306].

Авесташунослар ўз тадқиқотларида Авестани қадимги хинд муқаддас китоблари – Ведалар билан таққослайдилар, уларнинг ўхшашлиги ва фарқлари асосида тарихий ҳақиқатни топишга ҳаракат қиладилар. Л.А. Лелеков бундай таққослаш асосида Ригведада нариги дунё ҳақида тушунча йўқлиги, унда инсонлар ҳаётидаги энг олий неъмат – "юз йил" тўқ, фаровон ҳаёт кечиришдан иборат деган фикр кўп марта қайтарилишини таъкидлайди. "Ригведа куйчилари, - деб ёзади муаллиф, - синфий кураш мавжудлигини олдиндан пайқашмаган ҳам, лекин унинг акс садоси Зардуштт томонидан ўтказилган тақводор камбағал ва тақводор бўлмаган бой ўртасидаги қарама-қаршиликда яққол кўзга ташланади".

Ясна 47, 4-Ҳот

Дуруғбанд Спетмандан хазар қилармиш

Чиғай эрлар имонлилар билан ҳамроҳ, эш

Бойу боён эрдан бисёр зулм келармиш.

Билъакс, келсалар эзгуликка иккиси - яхши [4.].

Ушбу Ҳотни қуйидагича шарҳлаш мумкин: Тақводор инсонлар Аҳура Мазда Муқаддас Руҳига содиқ бўладилар, ёлғончилар ундан нафратланадилар ва четланадилар, бу эса уларни нобуд қилади. Тақводорлар дунёси дўстлик ва ўзаро ёрдамга асосланган, тақводор камбағал кишига ҳар доим дўст ва ёрдамчи бўлади, ёлғончи эса фақат унга бир нарса беришга қодир бўлган бойни яхши кўради, гарчи у қаҳрли ва бойликларидан ёвуз мақсадларда фойдаланувчи бўлса ҳам.

Шундай қилиб, Ригведа ва Гоҳлар ўртасида кўп асрли ўтиш даври ётади, унинг давомида ибтидоий тузум ва унга хос бўлган жамоавий ижтимоий онг ҳамда содда моддий қадриятлардан илк давлатларга хос ички сиёсий низоларга ўтиш жараёни ва бу низоларда мағлубиятга учраган кишилар нариги дунёда тантана қилишларига умид боғлаши вужудга келади. Жамиятда ибтидоий жамиятга хос бўлган одамлар ўртасидаги тенглик йўқолиб боради, синфий жамият шаклланиб боради, ижтимоий муносабатлар, одамлар дунёқараши ўзгариб, мураккаблашиб боради.

Бу жараён диннинг, диний қарашларнинг ривожланиши, эволюцияси нуқтаи назардан кўрилганда, биринчи босқичда, хинд Ведаларида баён этилганидек, жамият устидан илоҳийлаштирилган табиат кучлари, иккинчи босқичда илоҳийлаштирилган ижтимоий кучлар ҳукм суриши кузатилади. Учинчи босқичда эса турли худоларнинг табиий ва ижтимоий хусусиятлари ягона қудратли худога ўтказилади. Бу жараён политеизмдан монотеизмга ўтишни ифодалайди. Монтеизм шу тарзда вужудга келади.

Ригведа ва Гоҳ (Ҳот)лар юқорида келтирилган босқичлар нуқтаи назардан кўрилганда, Ригведа ушбу жараённинг биринчи босқичида, Гоҳ(Ҳот)лар эса учинчи босқичда пайдо бўлганлиги аён бўлади. Зардуштийликда нариги дунёнинг мавжудлиги ва ягона худонинг афзаллиги тўғрисидаги ғоялар долзарб бўлган, шунинг учун Зардуштийлик (Зардуштт таълимоти) монотеизм тамойилига асосланади. Бундай фикрлар Аҳунавайти (Аҳунавад) Гоҳлари ва Уштавайти (Уштавад) Гоҳларининг 44 ва 46 бандларида, шунингдек, Яснанинг 50,51-Ҳотларида кўплаб учрайди. Ушбу Ҳотларда барча монотеистик динларга хос бўлган эсхатология - охиратга тайёрланиш, ўлимдан кейинги қисматни яхшилаш, саодатли бўлиш ҳуқуқларини синчковлик билан расмий рўйхатга олиш қатъий талаби қўйилганлиги, ифодаланган.

Ясна, 28-Ҳот:

“10
Эй! Мазда Ахура!
Ашаҳ –Ҳақиқат ва Эзгу Ниятга
ҳаққу рост сазовор бўлганинг равшан на-
зар фарзонларнинг *мақсудига восил ай-*
ла. Ҳақиқатда билурманки, эзгу мақсад-
ли, дил қаъридан чиққан олқишлар сиз-
лар томондан инобатсиз қолмагай!
11
Бу ниятлар билан Ашаҳ – Ҳақиқат
Ва Эзгу Ниятнинг паноҳи бўлурман.
Эй, Мазда Ахура!
Сен мени *ўз оламингдан огоҳ эт*! Сен
менга ўз тилинг билан олам ибтидоси
ҳақида сўзлаб бер! У нима эди ва қандай

бунёд бўлди?” [5.9].

Ясна, 31-Ҳот:

“14

- Эй, Мазда!

Мен Сендан ана шуларни илтижо
қиламан: айтгил*, тириклик нечук ўтган-*
дир ва нечук ўтгусидир? Ҳақиқат пайрав-
лари ва муҳбирлари, шунингдек, ёлғон –
дуружга тобе бўлганларнинг тириклик
дафтарига нималар чекилгусидир?

- Эй, Мазда!

Буларнинг бари энг сўнгги *ҳисоб-ки-*
тоб чоғида нечук бўлгай?” [5.12].

Л.А. Лелеков зардуштийлик эсхатологияси ва сотериологиясига бағишланган Ж. Паврининг “Нариги дунё ҳақидаги Зардуштийлик таълимоти” [6.] асари мавжудлиги, унда зардуштийлик таълимотидаги эсхатология ва сотериология тўғрисида ишонарли даражада, лекин соддалаштиришдан холи бўлмаган равишда, гап юритади, дейди. Бу асарда Видевдодда (19.27) учрайдиган dathra атамасини нариги дунёда қилинадиган яхши ва ёвуз амаллар ҳисоб-китобидаги “қайд” сифатида талқин қилинган. Ж. Паври талқинида Ясна 34.2 ва Яшт 19.32 ларда нариги дунёдаги Охират кунига ғамлаб қўйиладиган эзгу амаллар захираси тавсифлаб берилган. Ва, ниҳоят, Ясна 48.8 да яхши ва ёвуз амалларнинг тарозида тортиш тўғрисида гап кетади. Ана шу йўсинда, яъни тизимли равишда ва пухталик билан нариги дунёда суд-ҳуқуқ жараёни қайта тикланади. Л.А. Лелеков бу асарга тавсиф бериб, шундай деб ёзади: “...нариги дунёда амалга ошириладиган тартиб, барча қилинган амалларнинг ёзма равишда рўйхатга олиш, қадимги хинд-европа қабилалари ҳаётида учрамайди ва бу ҳодисалар кўпроқ Яқин Шарққа хос бўлган, демак уларнинг илдизи ўша ҳудудлардан бошланади. Бунинг устига ёзма равишда ҳисобга олиш мавзуси ҳозирда анъанавий бўлиб қолган Ҳотлар ёзувга эга бўлмаган жамиятда вужудга келганлиги ҳақидаги тасаввур билан ҳеч қанақасига боғланмайди. Ж. Паври асарининг маълумот бериш нуқтаи назардан аҳамияти жуда катта, 1933 йилда муаллиф юбилейи шарафига Қадимги Эрон дини тарихи бўйича улкан жилд йиғилганлиги тасодиф эмас. У 1965 йилда қайта нашр этилган” [7.32].

Шундай қилиб, Марказий Осиё диний таълимотларида ўша давр учун инновацион бўлган чуқур фалсафий ғоялар илгари сурилган. Бу ғоялар диний тушунчалар орқали ифодаланган бўлишига қарамасдан, кейинги даврларда пайдо бўлган христианлик дини, монийлик ва гностицизм оқимлари, Қадимги Юнон фалсафасининг шаклланишига муайян даражада таъсир қилган. Шу билан бирга бу ғоялар ичида шундай ғоялар борки, улар XXI аср фалсафий ва илмий фикри учун

инновацион характерга эга, хусусан зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби Авеста бунга яққол мисол бўла олади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Зороастрийские тексты. Суждения Духа Разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) и другие тексты. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – Б.13.
2. Рак И.В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана. СПб.-М.: “Журнал «Нева» - «Летний Сад»”, 1998.- Б. 117-118.
3. Авеста: энциклопедик луғат.Тошент, «NOSHIR”, 2020.-Б.306.
4. М.Исҳоқов. Зардушт “Гоҳ”лари (маъно ўгирмалари ва герменевтик талқинлари.Қўлёзма ҳуқуқи асосида.
5. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси.- Т.: Шарқ, 2001.- Б. 9.
6. Pavry J. D. C. The Zoroastrian doctrine of a future life. N.Y., 1929. (Иккинчи нашр.)
7. Лелеков Л.А. Авеста в современной науке.- М., 1992.- Б.32.